

OUDERENMISHANDELING

Inhoudsopgave	pag. 1
Voorwoord	pag. 2
Hoofdstuk 1: Informatie over ouderenmishandeling	pag. 3
Hoe vaak komt ouderenmishandeling voor? Welke soorten mishandeling bestaan er?	
Hoofdstuk 2: Risicofactoren en signalen	pag. 5
Wat zijn de risicofactoren? Wat voor signalen geven mensen af?	
Hoofdstuk 3: De dader	pag. 8
Opzet of overmacht bij de dader.	
Hoofdstuk 4: Het melden van ouderenmishandeling	pag. 10
Hoe werkt het Advies- en Steunpunt? Wanneer schakelt u het Advies- en Steunpunt in?	
Samenvatting per hoofdstuk	pag. 13
Aangeraden literatuur	pag. 14

OUDERENMISHANDELING

Voorwoord

Met trots bieden de GGD Den Haag en Meavita Thuiszorg, voorheen Thuiszorg Den Haag, u de bijgaande brochure aan.

De brochure gaat over ouderenmishandeling en over het per januari 2004 opgerichte Advies- en Meldpunt Ouderenmishandeling (AMO). Het AMO vormde tot nu toe een onderdeel van het Vangnet Zorg en Advies van de GGD. Vanaf november 2004 is het onderdeel geworden van het Advies- en Steunpunt Huiselijk Geweld.

Meavita Thuiszorg heeft als voorzitter van de Stedelijke Werkgroep ouderenmishandeling mede de werkzaamheden van het AMO voorbereid. Op dit moment verzorgt de Stedelijke Werkgroep mede de PR voor het AMO en werkt ze mee aan voorlichtingen voor dienstverleners over dit onderwerp.

De Stedelijke Werkgroep wordt gevormd door:

- GGD;
- Parnassia;
- Meavita Thuiszorg;
- Dr. W. Drees Zorghuis;
- Stedelijke Ouderen Commissie (SOC);
- Centraal Informatie Punt Ouderen (CIPO);
- Ouderenconsulenten van de welzijnsorganisaties in Laak en Centrum.

Voor vragen over de brochure of over ouderenmishandeling kunt u terecht bij ondergetekenden.

Helene Meijer
Advies- en Steunpunt Huiselijk Geweld
Telefoon: 0900 - 044 3322 (5 ct p/min.)
h.e.meijer@ocw.denhaag.nl

Franske Hart
Preventie Meavita Thuiszorg
Telefoon: 070 - 379 5119
f.hart@tzdh.nl

Den Haag, januari 2005

Hoofdstuk 1 OUDERENMISHANDELING

Informatie over ouderenmishandeling

Hoe vaak komt ouderenmishandeling voor?

Ouderenmishandeling is een vorm van huiselijk geweld. Uit onderzoek is gebleken dat 5,5 % van de zelfstandig wonende ouderen (55 +) in Nederland wel eens wordt geconfronteerd met enige vorm van mishandeling¹. Bij dementerende ouderen ligt dit percentage zelfs rond de 30%. Naar schatting wonen er op dit ogenblik 110.448 inwoners in Den Haag van 55 jaar en ouder (www.residentie.nl). Dat zou dus betekenen dat als we hier 5,5% van nemen, er **ongeveer 6075 ouderen** met enige vorm van mishandeling in aanraking komen. Genoeg reden dus om het probleem voor het voetlicht te brengen.

De definitie van ouderenmishandeling die wij hier gebruiken is die van het Nederlands centrum Geestelijke volksgezondheid (NcGv):

Onder mishandeling van een oudere persoon (55 jaar of ouder) verstaan wij al het handelen of het nalaten van handelen van al degenen die in een persoonlijke of professionele relatie met de oudere staan, waardoor de oudere persoon (herhaaldelijk) lichamelijke en/of psychische en/of materiële schade lijdt, dan wel vermoedelijk lijden zal, en waarbij van de kant van de oudere sprake is van een vorm van gedeeltelijke of volledige afhankelijkheid.

Bij veel gevallen van ouderenmishandeling is er sprake van ontspoorde zorg. Overbelasting, onmacht en gebrek aan waardering bij de (mantel)zorger kunnen leiden tot misstanden. Er is in deze gevallen geen kwade opzet in het spel. Ook de 'dader' is in zo'n geval slachtoffer en hulp aan de 'dader' kan indirect hulp voor het slachtoffer betekenen.

Er zijn echter ook daders die willens en wetens ouderen mishandelen. Hierbij gaat het vaak om financiële of seksuele mishandeling, zaken waar vaak de politie aan te pas moet komen. Het kan gebeuren dat de verschillende vormen van ouderenmishandeling naast elkaar voorkomen (bijvoorbeeld: een oudere die financieel wordt benadeeld en ook nog eens bedreigd wordt om hierover te zwijgen). Hieronder staan de verschillende vormen van mishandeling waarmee ouderen in aanraking kunnen komen²:

¹ Comijs, H.C. e.a.. *agressie tegen en benadeling van ouderen. Een onderzoek naar ouderenmishandeling*. Vrije universiteit Amsterdam. Enschede, 1996

² Ramkema, H. *Signaal op rood; ouderenmis(be)handeling bij de mensen thuis*. NIZW, 1996.

OUDERENMISHANDELING

1. Lichamelijke mishandeling.

Bijvoorbeeld: schoppen, slaan, knijpen, hardhandig contact, vastbinden op een stoel. Dit kan zich uiten in blauwe plekken, schrammen, zwellingen, kneuzingen, striemen aan polsen en enkels.

2. Psychische mishandeling.

Bijvoorbeeld: uitschelden, beledigen, kleineren, treiteren, bevelen, beschuldigen, dreigen, sarren. Dit kan zich uiten in gevoelens van angst, verdriet, woede maar ook in apathie, schuchterheid en verwardheid.

3. Verwaarlozing.

Bijvoorbeeld: het onthouden van lichamelijke en/of medische zorg en/of voeding, het onthouden van geestelijke aandacht, tekort aan liefde. Dit kan zich uiten in ondervoeding, uitdroging, slechte hygiëne, doorligwonden, gevoelens van eenzaamheid, depressiviteit.

4. Uitbuiting.

Bijvoorbeeld: het wegnemen of gebruiken van bezittingen van de oudere, met als doel het eigen gewin, diefstal van geld, waardevolle spullen, gedwongen veranderingen in het testament. Dit kan zich uiten in geldproblemen, geen geld hebben om iets extra's te doen, schulden.

5. Seksueel misbruik.

Bijvoorbeeld: seksuele handelingen verrichten met of in bijzijn van de oudere, die door hen niet worden gewenst, exhibitionisme, betasten, kussen, verkrachten. Dit kan zich uiten in pijn, jeuk en/of bloedingen in vaginaal- of anaalstreek, angst om zich uit te kleden, angst voor aanraking.

6. Schending van de rechten.

Bijvoorbeeld: inperken van het recht op vrijheid, privacy en zelfbeschikking, de oudere verhinderen het huis te verlaten, post achterhouden, telefoon afnemen, bezoekers wegsturen. Dit kan zich uiten in sociaal isolement, gevoelens van machteloosheid en eenzaamheid.

De mishandeling kan het resultaat zijn van zowel actief (het plegen van handelingen) als passief (het nalaten van handelingen) gedrag.

Hoofdstuk 2 OUDERENMISHANDELING

Risicofactoren en signalen

Risicofactoren

Er zijn enkele factoren die het risico op ouderenmishandeling kunnen vergroten. Dit wil niet zeggen dat er automatisch sprake is van ouderenmishandeling indien deze factoren aanwezig zijn, maar dat er een verhoogde kans is dat ouderenmishandeling voor komt. De risicofactoren liggen op verschillende niveaus³:

- **Afhankelijkheid:** dit kan twee kanten op werken: ofwel de oudere is afhankelijk van de pleger, ofwel de pleger is afhankelijk van de oudere. Beide kan ook voorkomen. De afhankelijkheid kan verschillende vormen aannemen bijvoorbeeld:
 - financiële afhankelijkheid: slachtoffer en dader zijn bijvoorbeeld afhankelijk van elkaar qua inkomen of huisvesting;
 - emotionele afhankelijkheid: er is sprake van een familie- of vriendenband tussen dader en slachtoffer. Loyaliteit naar de dader speelt een grote rol bij het niet willen melden van de mishandeling;
 - sociale afhankelijkheid: buiten de dader ziet het slachtoffer verder geen andere mensen. Zonder de dader is het slachtoffer eenzaam, afgesloten van de buitenwereld. Angst om het contact met de dader te verliezen speelt een grote rol bij het niet willen melden van de mishandeling;
 - lichamelijke afhankelijkheid: de dader zorgt voor het slachtoffer (wassen, boodschappen doen). Zonder de dader zou het slachtoffer hulpeloos. Angst om opgenomen te moeten worden speelt een grote rol bij het niet willen melden van de mishandeling.
- **Overbelasting:** de zorg van de oudere kan zoveel druk leggen op het leven van een mantelzorger, dat deze overbelast kan raken. De draaglast wordt groter dan de draagkracht en de frustratie hierover kan uitgeleefd worden op de oudere. Zowel interne als externe factoren zorgen ervoor dat de draaglast de draagkracht kan overschrijden. Interne factoren zijn bijvoorbeeld: onervarenheid als mantelzorger of frustraties over wachtlijsten in de zorg. Externe factoren zijn bijvoorbeeld: werkloosheid, relatieproblemen of schulden;
- **Familiegeschiedenis van geweld:** indien geweld 'gewoon' is binnen een gezin, kan het generatie op generatie worden doorgegeven. Mensen binnen deze gezinnen weten niet beter dan problemen op te lossen met geweld. Kindermishandeling kan leiden tot ouder(en)mishandeling;
- **Isolement:** het hebben van weinig sociale contacten kan zowel voor de oudere als voor de dader problemen opleveren. Als een mantelzorger niemand heeft om over zijn zorgdruk te praten, staat hij/zij er altijd alleen voor. Sociale steun kan verlichting brengen bij het zorgen voor een oudere. Door erover te praten kan de mantelzorger zijn/haar ei kwijt.

³ Ramkema, H. *Signaal op rood; ouderenmis(be)handeling bij de mensen thuis*. NIZW, 1996.

OUDERENMISHANDELING

Isolement van de oudere vergroot de afhankelijkheid van degene die hem/haar verzorgt, met alle gevolgen vandien. Bovendien kunnen situaties van mishandeling lang onopgemerkt blijven doordat de oudere geen contact heeft met anderen. Niemand heeft zicht op wat er zich achter de voordeur afspeelt;

- *Problemen bij de 'dader'*: de dader kan soms psychische problemen of een ontwikkelingsstoornis hebben. Ook drugs-, drank- en gokverslavingen kunnen mishandeling in de hand werken. Het verantwoordelijkheidsgevoel van de dader neemt af en zijn/haar belevingswereld kan veranderen. Gevoelens kunnen afvlakken, waardoor mishandeling in de hand gewerkt kan worden.

Signalen

Er zijn meerdere signalen die kunnen wijzen op ouderenmishandeling, maar één of enkele van deze signalen hoeft zeker niet altijd te betekenen dat er mishandeling plaatsvindt. Maak altijd een realistische, nuchtere inschatting. Het kan ook helpen om twijfelgevallen te bespreken met collegae.

Enkele gedragssignalen van de oudere kunnen zijn⁴:

- De oudere of verzorger geeft onsamenhangende en tegenstrijdige verklaringen voor lichamelijke verwondingen;
- De oudere maakt een depressieve, angstige indruk;
- De oudere ziet er onverzorgd uit en de huishouding is verwaarloosd;
- Er verdwijnen spullen en geld van de oudere;
- De oudere krijgt geen gelegenheid om alleen met de hulpverlener te praten;
- De oudere weigert samenwerking met professionele hulp- en dienstverleners of weigert hulp.

Enkele gedragssignalen van de verzorger kunnen zijn:

- De verzorger toont zich onverschillig over het wel en wee van de oudere;
- De verzorger vertoont verschijnselen van overbelasting;
- Er wordt gescholden en geschreeuwd in aanwezigheid van arts of hulpverlener of de mantelzorger is overdreven aardig tegen de oudere;
- De betrokkenen proberen de hulpverlener buiten de deur te houden.

⁴ Ramkema, H. *Signaal op rood; ouderenmis(be)handeling bij de mensen thuis*. NIZW, 1996.

OUDERENMISHANDELING

Voor het opmerken van signalen van ouderenmishandeling is kennis van zaken en gevoeligheid van de kant van de hulpverleners, burens of vrijwilligers nodig. Veel mensen zullen niet graag met hun verhaal naar buiten komen (vanwege schaamte of angst). In sommige gevallen zal het slachtoffer niet direct bereid zijn hulp te accepteren. Hier kunnen verschillende oorzaken aan ten grondslag liggen. Enkele oorzaken kunnen zijn:

- het slachtoffer kan wilsonbekwaam zijn;
- er kunnen schaamtegevoelens meespelen;
- afhankelijkheid van de dader;
- loyaliteit naar de dader toe;
- angst voor opname in een verzorgings- of verpleeghuis;
- bang om contact met de dader te verliezen;
- angst voor vergelding van de kant van de dader.

Hulp kan niet opgedrongen worden, maar het is belangrijk het slachtoffer in ieder geval goed uit te leggen wat de mogelijkheden zijn en welke keuzes er gemaakt kunnen worden. Het slachtoffer bepaalt -indien wilsbekwaam- uiteindelijk zelf of hij/zij al dan niet hulp accepteert.

Hoofdstuk 3 OUDERENMISHANDELING

De dader

Kenmerken van de dader

Hoewel het belangrijk is niet te stigmatiseren, volgen hier enkele kenmerken waaraan -volgens onderzoek- de dader kan voldoen:

- In de meerderheid van de gevallen is de dader de dochter of zoon van het slachtoffer, maar ook echtgenoten, kleinkinderen, vrienden, kennissen of hulpverleners kunnen de schuldige zijn;
- De dader heeft meestal een negatief zelfbeeld. Vaak hangt dit samen met een alcohol- of drugsverslaving, een psychische stoornis, werkloosheid, sociale problemen of inperking van de persoonlijke vrijheid als gevolg van langdurige verzorging (overbelasting).

Moedwillige mishandeling

Er kan sprake zijn van moedwillige mishandeling (zoals bijvoorbeeld seksueel misbruik en financiële uitbuiting). De dader handelt bewust en is in dit geval een schuldige, die aangepakt moet worden. In deze gevallen zal de dader op zijn/haar gedrag aangesproken moeten worden, ofwel door iemand in de familie of door een hulpverlener, ofwel door de politie. Tegelijkertijd kan er voor het slachtoffer hulp gezocht worden in de vorm van bijvoorbeeld maatschappelijk werk, thuiszorg etcetera.

Niet moedwillige mishandeling

De dader kan ook een mantelzorger zijn, die de zorg voor de oudere niet meer aankan en uit onmacht of onkunde handelt. Gebrek aan waardering kan soms leiden tot misstanden. De 'dader' is niet gelukkig met de manier waarop de zaken gaan, voelt zich schuldig over de mis(be)handeling, maar weet niet hoe het probleem opgelost kan worden. De mishandeling is niet moedwillig. Een positieve insteek is in deze gevallen belangrijk (spreek niet van dader en mishandeling, maar benadruk de overbelasting / het feit dat het teveel wordt). Hulp aan de 'dader' betekent indirecte hulp aan het slachtoffer. Er kunnen bijvoorbeeld maatregelen genomen worden om de mantelzorger wat te ontlasten (via Steunpunt Mantelzorg, thuiszorg, oppasservice, dagopvang bijvoorbeeld).

Professionele hulpverlener als dader

Soms zijn het professionele hulpverleners die een oudere mishandelen. Ook hier kan er een onderscheid gemaakt worden tussen moedwillige mishandeling (bijvoorbeeld met als doel financieel gewin) en mishandeling uit onkunde, onverschilligheid of stress (door hoge werkdruk). In deze situaties kan er een klacht ingediend worden bij de instelling waar de werknemer in dienst is.

OUDERENMISHANDELING

Oorzaken van het gedrag van de dader

Enkele oorzaken die ten grondslag kunnen liggen aan het gedrag van de dader zijn:

- Verslaving: bijvoorbeeld een drugs-, alcohol- of gokverslaving. Deze kan iemand er bijvoorbeeld toe zetten geld te stelen van de oudere of deze agressief te bejegenen;
- Oververmoeidheid wegens zorgdruk;
- Psychische problematiek;
- Financiële problemen.

Het oplossen van gevallen van ouderenmishandeling is ingewikkeld, omdat er vaak een hechte band bestaat (bijvoorbeeld familieband, vriendenband) tussen de dader en de oudere en ingrijpen dus niet makkelijk is. Het kan zijn dat de dader de enige is waar de oudere nog contact mee heeft en in sommige gevallen neemt het slachtoffer de mishandeling op de koop toe, uit angst anders het contact helemaal te verliezen. Ook loyaliteit naar de dader of angst voor vergelding van de kant van de dader kunnen redenen zijn dat de oudere niet wil toegeven dat er mishandeling plaatsvindt. Het is wenselijk om -indien mogelijk- de band tussen dader en slachtoffer te behouden en de dader te helpen om zijn/haar probleem op te lossen en de mishandeling te doen ophouden.

Hoofdstuk 4 OUDERENMISHANDELING

Het melden van Ouderenmishandeling

Het Advies- en Steunpunt Huiselijk Geweld, onderdeel Ouderenmishandeling

Sinds 1 januari 2004 kunnen gevallen van ouderenmishandeling in Den Haag gemeld worden. Indien u met (een vermoeden van) ouderenmishandeling in aanraking komt, kunt u bellen met het volgende telefoonnummer (5 ct p/min.):

0900-0443322

Het Advies- en Steunpunt Huiselijk Geweld registreert (eventueel anoniem) de melding, adviseert, denkt mee, coördineert en evalueert. Met uw melding wordt vertrouwelijk omgegaan. Ook als u al andere dienstverleners heeft ingeschakeld, of als u het probleem alleen kunt oplossen, is het belangrijk om de melding door te geven. Op deze manier kan worden geregistreerd wat de ernst en omvang van het probleem is. Tegelijkertijd werkt u mee aan het opzetten van een netwerk om ouderenmishandeling tegen te gaan en aan een centrale registratie (zodat we kunnen zien of een oudere al eerder is aangemeld en hoe het destijds is opgelost).

Bereikbaarheid

Het Steunpunt is altijd bereikbaar. Op het telefoonnummer 0900-0443322 kunt u worden doorverwezen naar de coördinator ouderenmishandeling. Op maandag, woensdag en donderdag heeft de coördinator ouderenmishandeling telefonisch spreekuur van 13.00 - 15.00 uur. Op andere dagen kunt u altijd een boodschap achterlaten bij één van de medewerkers van het Advies- en Steunpunt en wordt er binnen twee werkdagen contact met u opgenomen door de coördinator ouderenmishandeling.

Taken van het Advies- en Steunpunt, onderdeel Ouderenmishandeling

De belangrijkste taken van het Advies- en Steunpunt zijn:

1. meldingen registreren;
2. consult en advies bieden aan betrokken hulpverleners en/of burgers;
3. case-coördinatie; zorgen voor samenhangende hulp, controleren van de voortgang tot de afhandeling van de melding;
4. in beperkt aantal gevallen zelf hulp bieden (bijvoorbeeld als onafhankelijk ingrijpen meer effect sorteert);
5. het evalueren van het proces en de resultaten;
6. voorlichten en deskundigheid bevorderen van zowel hulpverleners als burgers (ouderen zelf, burens etcetera).

U kunt ook bellen als u een voorlichtingsbijeenkomst wilt organiseren voor bijvoorbeeld uw medewerkers: het Steunpunt kan de voorlichting verzorgen, samen met u organiseren of materiaal uitlenen.

OUDERENMISHANDELING

Werkwijze

Naast hulp- en dienstverleners kunnen ook inwoners van Den Haag zelf bellen om een melding te doen van (het vermoeden van) mishandeling of om advies in te winnen.

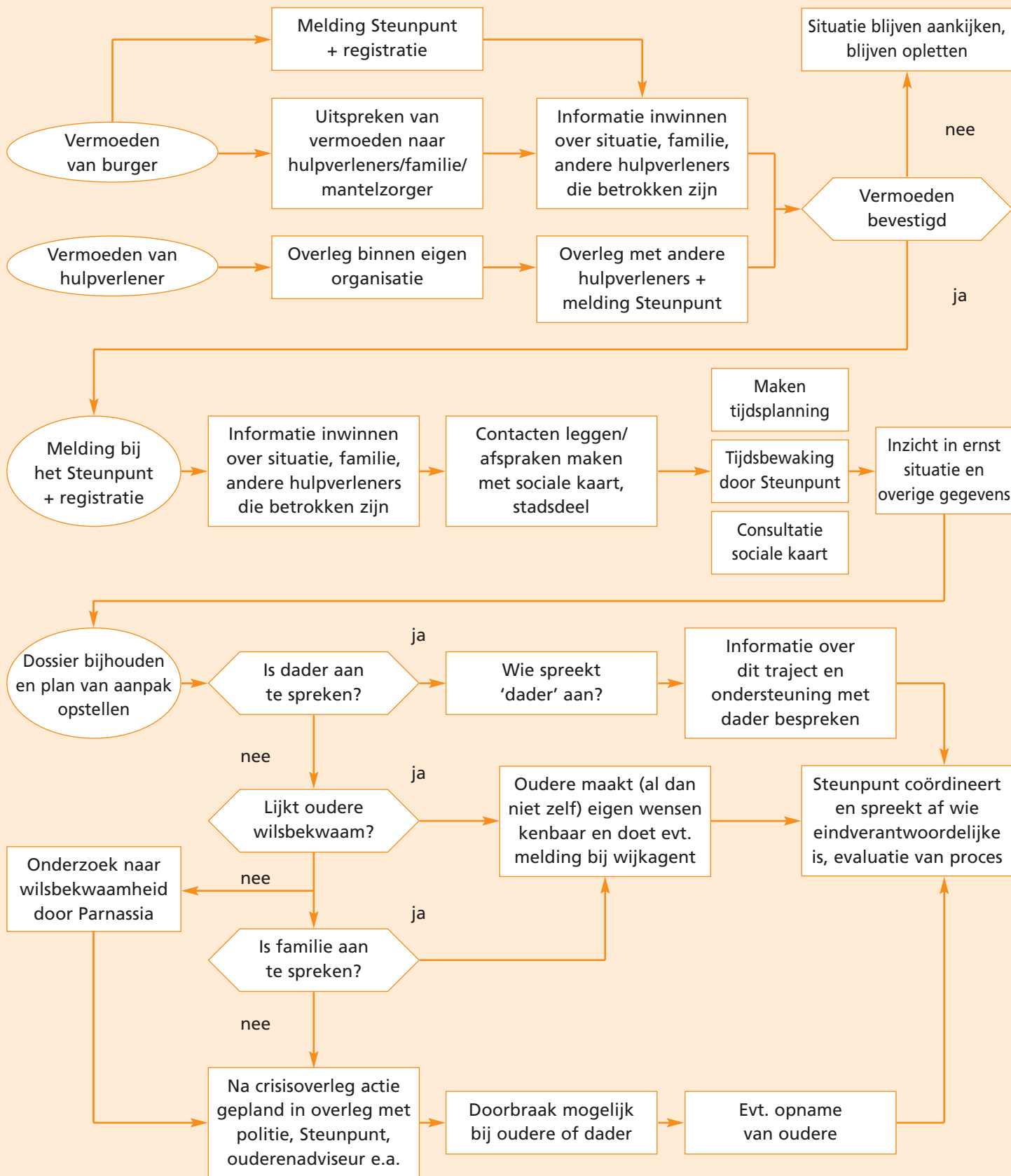
Bij een vermoeden van mishandeling, wordt er (nadat de case is geregistreerd) eerst nagegaan of dit vermoeden bij andere partijen bevestigd kan worden (rekening houdend met de privacy van het slachtoffer). Deze andere partijen kunnen andere reeds betrokken hulp- en dienstverleners zijn, het slachtoffer zelf, of bijvoorbeeld familieleden van het slachtoffer. Wordt het vermoeden niet bevestigd, dan kan er voorlopig geen actie ondernomen worden: de situatie zal verder in de gaten gehouden moeten worden.

Wordt het vermoeden wél bevestigd, dan wordt het hulpproces in gang gezet (zie het protocol voor verdere afhandeling; blz. 12). Gedurende het hele zorgtraject vindt er regelmatig terugkoppeling plaats, zowel tussen het Steunpunt en de betrokken hulpverleners, als tussen het Steunpunt en de melder (dit kan een hulpverlener, maar ook het slachtoffer zelf zijn). Zo wordt het proces al tijdens de uitvoering geëvalueerd en kan het eventueel worden bijgestuurd.

Privacy

Wanneer mag er wel en wanneer mag er geen informatie doorgespeeld worden? Bij het melden van (een vermoeden van) ouderenmishandeling dient er altijd rekening gehouden te worden met de privacy van het 'slachtoffer' en de 'dader'. Verbetering van de situatie en het welzijn van de oudere is het uitgangspunt. Van hieruit moet de afweging gemaakt worden of de informatie al dan niet met andere hulpverleners besproken mag worden. Anonieme besprekingen, waarbij niet duidelijk is wie het slachtoffer/dader is, zijn altijd mogelijk. Het Advies- en Steunpunt kan eventueel ook anoniem registreren. In het boekje 'samenwerking en beroepsgeheim' staat nuttige informatie over het omgaan met privacy-gevoelige informatie (zie aangeraden literatuur).

OUDERENMISHANDELING

OUDERENMISHANDELING

Samenvatting per hoofdstuk

Hoofdstuk 1: Ouderenmishandeling komt vaker voor dan men denkt en houdt meer in dan slechts lichamelijk geweld. Psychische mishandeling, verwaarlozing, uitbuiting, seksueel misbruik en schending van de rechten zijn ook vormen van mishandeling. In de praktijk blijkt dat verschillende soorten mishandeling naast elkaar kunnen voorkomen. Of iemand nu met opzet of uit machteloosheid handelt, er moet geprobeerd worden om de situatie te veranderen en de mishandeling te stoppen.

Hoofdstuk 2: Er zijn bepaalde risicofactoren en signalen die erop kunnen wijzen dat er ouderenmishandeling plaatsvindt. Indien u één of enkele van de in dit hoofdstuk genoemde factoren of signalen tegenkomt, betekent dit natuurlijk niet dat er altijd sprake is van ouderenmishandeling. Het is belangrijk de situatie goed in de gaten te houden en zelf een inschatting te maken. Overleg ook met collegae wat zij van de situatie vinden.

Hoofdstuk 3: De dader kan aan bepaalde kenmerken voldoen en aan zijn/haar gedrag kunnen verschillende oorzaken ten grondslag liggen. Er moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen moedwillige mishandeling en mishandeling uit onkunde en onmacht. Waar in het ene geval de dader moet worden aangepakt en aangesproken op diens gedrag, dient men in het andere geval juist een positieve en ondersteunende benadering te kiezen en vooral niet het woord mishandeling in de mond te nemen.

Hoofdstuk 4: Vanaf januari 2004 kunnen situaties van (vermoedens van) ouderenmishandeling gemeld worden bij het Advies- en Steunpunt Huiselijk Geweld, onderdeel Ouderenmishandeling. Het is belangrijk om gevallen van ouderenmishandeling te melden. Centrale registratie is noodzakelijk om inzicht te krijgen in de aard en omvang van het probleem. Ook ontstaat er zo meer inzicht in de verschillende manieren van aanpak van ouderenmishandeling. U kunt naar het Steunpunt bellen om advies in te winnen, om een melding te doen, om hulp te vragen of om een voorlichting te organiseren.

OUDERENMISHANDELING

Aangeraden literatuur:

- Baeten, P. en Janssen, L.. *Samenwerken en beroepsgeheim; juridische mogelijkheden voor het uitwisselen van gegevens bij de aanpak van huiselijk geweld*. NIZW, 2002.
- Bakker, H., Beelen, J. en Nieuwenhuizen, C.. *De au van ouderdom. Ouderenmishandeling perspectieven voor de hulpverlening*. NIZW, 1999.
- Comijs, H.C. e.a.. *agressie tegen en benadeling van ouderen. Een onderzoek naar ouderenmishandeling*. Vrije universiteit Amsterdam. Enschede, 1996.
- Kriek, F., Oude Ophuis, R.J.M.; *een verkennend onderzoek naar ouderenmishandeling; eindrapport*. NIZW, 2003.
- Luiten, R.. *Meldpunten ouderenmishandeling; aanbevelingen voor een landelijk dekkend netwerk*. NIZW, 1998.
- Ramkema, H.. *Signaal op rood; ouderenmis(be)handeling bij de mensen thuis*. NIZW, 1996.

